

İSLAM FELSEFESİ*

Yazan: İbrahim Bayyumi Madkour

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. İsmail Taş**

Abstract

This article interested in the past and today of Islamic Philosophy. In this article are dealt these topics: Islamic Philosophy, Topics of Islamic Philosophy, Islamic Philosophy and Christian Scholasticism, Islamic and Grek Philosophies, Islamic Philosophy and Modern Philosophy, The Movement of Orientalism.

Keywords: Islamic Philosophy, semitic spirit and aryan spirit, theology, mysticism, modern philosophy, Greek philosophy.

Uzun zamandır İslam Felsefesi bir şüphe ve belirsizlik bulutu altında idi. Bazıları onun varlığını onaylarken, bazıları inkar etmiştir. Bu belirsizlik 19. yüzyıl boyunca devam etti. İslam Felsefesinin varlığını inkar eden kimseler, cahilce davrandılar ve İslam öğretilerinin özgür tartışmalar ve araştırmalara karşı olduğunu ve bu sebeple çağlar boyunca İslam'ın hiçbir zaman felsefe ve bilime katkıda bulunmadığını iddia ettiler. Onlar İslam'ın sadece entelektüel despotizme ve dogmatizme sahip olan kendi takipçileri için sonuç verdiğini söylediler. Sanatı, Edebiyatı koruması, bilimi teşvik etmesi, çağdaş felsefenin filizlenmesine bereketli bir zemin olması ve onun gelişip ürün vermesine yardım etmesi nede-

* Bu yazı İbrahim Bayyumi Madkour 'un *Al Tawhid a Quarterly Journal of Islamic Thought and Culture* (Published by The Foundation of Islamic Thought, Vol. I, NO: I, Muharrem 1404 AH) dergisinde yayınlanan "The Study of Islamic Philosophy" (Farsça'dan İngilizce'ye çeviren Shahyar Sa'adet) adlı makalesinin, <http://www.al-islam.org/al-tawhid>, 22.05.2003 adres ve tarihli internet nüshasının çevirisidir.

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi A.B.D. Öğretim Üyesi

niyle Hıristiyanlığın nispeten özgür düşünce ve tartışma ortamının beşiği olduğunu iddia ettiler.¹

1. Irkçı Önyargı

İslam Felsefesi'ne saldıran ve karalayan kimseler, söz konusu tartışmalardan geri kalmadılar. Onlar aldatıcı fikirlerinin kapsamını genişleterek şovenizme kadar götürdüler, felsefe ve politik konular hakkında söyledikleri şeyi genişlettiler. Fransızların politik olarak ırkçı ayırıma karşı olmalarına rağmen, onların, etkileri günümüze kadar devam eden bu tür tavırların tohumlarını eken insanlar arasında olmaları çok gariptir. Örneğin Renan, Aryan ırkına göre semitik ırkın aşağı olduğu görüşünü açıkça ifade eden ilk kimse idi.² Renan'ın bu yargısı, bir kısım çağdaşları ve onun görüşlerini her yerde yayan bazı taraftarları ve öğrencileri üzerinde etkili oldu. Renan'ın bu etkisi, onun hem semitik dillerin benzersiz bir ustası, hem de kendi dönemindeki diğer araştırmacılardan İslami konulara daha aşina olması sebebiyle idi.

20. yüzyılın ilk döneminde Leon Gauthier tarafından ortaya atılan "Aryan Ruh"na karşı gelişen "Semitik Ruh" düşünceleri, Renan tarafından ortaya atılan tartışmanın uzantısından başka bir şey değildir. Gauthier'e göre, semitik akıl sadece detayları ve bir biriyle bağlantısı olmayan ayrıntıları anlama ya da birleştirme kabiliyetindedir. O, detaylar arasındaki ilişkileri ya da tutarlı hiçbir yöntemi kavrama yeteneğine sahip değildir. Diğer bir ifade ile "semitik ruh" parçacı ve bölücü veya Gauthier'in deyimiyle "esprit separetiste"dir. Buna karşılık "aryan ruhu" ise, sentez ve analiz, onun deyimiyle "esprit fusionniste" niteliğine sahiptir.³

Doğal olarak bu, Arap'ların sadece tek ve münferit olguları anlayabildikleri ve onların her hangi bir teori, önerme, kanun ya da hipotez oluşturma kabiliyetinde olmadıkları anlamına gelir. Bu nedenle, onlarda her hangi bir felsefi ya da bilimsel araştırma aramak nafi'dir. Bu özellikle, İslam'ın entelektüel ufukları daralttığı ve Müslüman öğrencilerin bilim ve Felsefe'yi yerecek, alay edecek kadar kapılarını spekülatif tartışmalara kapattığı bugün için doğrudur.⁴

¹ Bkz. V. Cousin, Cours de l' histoire de la philosophie, ss. 4849, Paris 1841.

² E. Renan, Histoire Generale de systeme comprades langues semitiques.

³ L. Gauthier, L'esprit arien, ss. 66-67, Paris 1923, ayrıca bkz. I. Madkour, La Place d' al-Farabi, s. 14, Paris, 1934.

⁴ Renan, "Le 'islamisme et la Science", dans Discours et Confe'rences, s. 337 Paris, 1887; Madkour, La Place d' al-farabi, s. 54.

Bu şekildeki fikirleri ifade eden kimseler, İslam Felsefesi'nin Aristoteles felsefesinin basit bir taklidi olduğuna ve İslam Felsefesi metinlerinin de Grek düşüncesinin Arapça tekrarından başka bir şey olmadığına inandılar.⁵ Biraz önce ifade etmiş olduğumuz Renan'ın düşünceleri 19. yüzyıl boyunca yaygındı. İyi ki, bir milletin adet, gelenek, etik, moral ve entelektüel niteliklerinin onun coğrafi şartları ya da ırkı olarak devralınan kalıtsal özelliklerinin bir ürünü olduğu düşünülen günler geride kaldı. Diğer benzer tarzdaki teşebbüsler ya da sözde “nasyonal psikoloji” veya “grup psikolojisi” de aynı şekilde boşa çıktı.

Üstelik İslam Felsefesi'nin Arap düşüncesinin bir ürünü olduğunu kim iddia etmektedir? İslam Felsefesi Persler, Hintliler, Türkler, Mısırlılar, Suriyeliler, Berberiler ve Endülüslüler gibi, onun gelişmesi ve zenginleşmesine katkıda bulunan pek çok millet tarafından oluşturulmuştur.

İslam medeniyeti kendi zirvesinde, bilimin yolunu kapamadı, aksine o, bilimi hem onadı hem de teşvik etti. Felsefe'ye karşı olmaktan çok onu hoş karşıladı ve ona kucak açtı. Her ton ve renkten görüş ve düşüncelere müsamaha gösterdi. Göklere ve yerlere gözlemeye ve onların sırlarını düşünmeye, tefekkür etmeye insanı davet eden İslam, tartışmaya, araştırmaya ve düşünce özgürlüğüne nasıl karşı olabilir? İslam Felsefesi ve bilimi hakkında görüşlerini zikretmiş olduğumuz Renan bile Müslümanların tarih boyunca gittiği her yerde halka emsalsiz bir müsamaha ile muamele ettiğini itiraf etti. Örneğin, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasından bir kısmı Müslümanlığı kabul ederken, bazıları atalarından getirdikleri inançlarını koruyabilmiş, Müslüman halifeler ve yöneticilerin saraylarında yüksek ve onurlu resmi konumlara ulaşmışlardır. Dahası Müslümanlar, inançlar ve dini prensipler bakımından Yahudi ve Hıristiyan'lardan farklı olmalarına rağmen, bu topluluklarla evlilik yapmışlardır.⁶

Elbette Fransız tarihçi ve filoloğun kendi kendini nakzettiği tek şey bu değildir. Bir yerde O, İslam* Felsefesi'nin gerçek varlığını inkar eder ve şöyle der: “Müslümanların başardığı tek şey, 7. 8. yüzyılın Grek ansiklopedisini öğrenmek idi.”⁷ Sonra O, inkar ettiği şeyi nakzeder ve dikkate alınması gereken, özel nitelikleri olan emsalsiz bir İslam Felsefesi'nin olduğunu öne sürer. O, itiraf etmek-

⁵ Renan, Averroes's et L' Averroesme, ss. 79, II, Paris, eighth edition

⁶ age. c. I, s. 171. Ayrıca bkz. Goldziher, Le Dogme et la loi de L' Islam, ss. 29-34.

* Metinde İslam Felsefesi, “Arap (islam)” veya “Arap (Müslüman)” şeklinde ifade edilmiştir. Burada kastedilen şey İslam Felsefesi veya Araplardan kastedilen şey müslümanlar olduğu için, biz bu ifadelerin tercümesini “ İslam Felsefesi” veya “müslümanlar” şeklinde tercüme ettik. (çeviren)

⁷ Renan, Averroes's Avertissement, s. 11.

tedir ki, Müslümanlar Latinler gibi, Aristo'nun eserlerini yorumlamakla meşgul iken, tamamen karakteristik bir felsefenin nasıl oluşturulacağını öğrendiler ve 'Lise'de öğretilen şeylere ciddi anlamda muhalif olan unsurlar ortaya koydular.⁸ Daha sonra O, şöyle der: "İslam Felsefesi'ndeki çeşitli orijinal noktalar farklı Kelam ekollerinde aranmalıdır."⁹

Renan'ın bu çelişik ifadeleri ve çalışmalarındaki muğlaklık, onun çağdaşlarından birisi olan Dugat'ın gözünden kaçmadı. Dugat, İbni Sina'da görülen düşüncenin niteliğinin orijinal ve münevver yorumlardan başka bir şey olmadığını, Mutezililer ve Eş'ariler gibi düşünce ekollerinin ise orijinal İslam düşüncesinin ürünleri olduğuna inandı.¹⁰ Dugat gibi bir gurup insan tarafından tahmini ve spekülatif bir şekilde ifade edilen bu durumun, 20. yüzyılda, aksi inkar edilemez ve ispat edilmiş gerçek olduğu görüldü. Araştırmacılar gittikçe İslami konulara öncekinden daha çok aşına oldular ve onların İslam düşüncesinin orijinalliği ve özgünlüğünü anlama kabiliyetleri gelişti. İslam hakkında daha çok bilgi edinmeye başladıkları gibi, İslam hakkındaki yargıları daha adil ve hatta daha sorumlu hale geldi. Aslında, 19. yüzyılda Avrupalı bilginler, çeşitli İslami konuları ele alırken oldukça kötü niyetlidirler. Çünkü onlar bir taraftan "İslam filozoflarının eserlerinin yeteri kadar çalışılmadığını, onların eserleri ve muhtevaları hakkındaki bilgimizin eksik olduğunu söylerken"¹¹ diğer taraftan bu eserler üzerine çok genel ve kapsamlı ifade ve yargılarda bulundular, İslam Felsefesi'nin Aristo'nun taklidinden başka bir şey olmadığını söylediler. İslam Felsefesi'nden yapılan Latince tercüme bu felsefenin sahasını, derinlik ve imkanını tam ve kesin bir şekilde tasvir edemezken, ellerinin altında orijinal metinler olmadığından dolayı, bu bilim adamlarının İslam felsefesi metinlerine doğrudan giremediklerini de akılda tutmak gerekir. Fakat bugün biz, bu açıdan İslam medeniyetinin başarılarından kesinlikle konuşabilir ve henüz İslam düşüncesinde araştırılmayan ve tartışılmayan bir çok konunun olduğunu iddia edebiliriz.

Bu Felsefe'nin İslam Felsefesi veya Arap felsefesi şeklinde isimlendirilmesi sorununa gelince, bunlar, kelimeler ve isimler üzerinde yapılan önemsiz ve boş tartışmalardır. Bu Felsefe İslami bir çerçevede gelişti, yükseldi ve Arapça olarak yazıldı. Fakat bu düşüncelerin Arapça olarak yazılması İslam Felsefesi'ni

⁸ Age. s. 89.

⁹ Agy.

¹⁰ G. Dugat, Histoire des Philsophes et des theologians musulmans, p. XV.

¹¹ D. Tenneman, Manuel de Lhistoire de la philosophic (frenc translation by V. Cousin) T. I, ss. 358359, Paris 1839.

Arapların yarattığı anlamına gelmez. Şovenizmi kınayan bizler, hiçbir zaman böyle bir iddiada bulunmadık. İslam kendi potasında bir çok halkı bir araya getirdi ve onların hepsi İslam düşüncesinin gelişmesi ve yükselmesine katkıda bulundu. Bu Felsefenin 'İslami' diye isimlendirilmesine gelince, İslam Felsefesinin sadece Müslüman entelektüellerin çabasının bir ürünü olduğu iddia edilemez. Çünkü böyle bir iddia tarihsel kanıtlara hiç de uygun düşmez. Tarihsel kayıtlar, Müslümanların ilk öğretmenlerinin Nesturi, Yakubi, Yahudi ve Sabii olduklarını ve Müslüman bilginlerin kendi felsefi ve bilimsel araştırmalarında çağdaşları olan bu kimselerle birlikte çalıştıklarını göstermektedir.

Esasen ben iki sebepten ötürü bu felsefeyi 'islami' şeklinde isimlendirmeye eğilimliyim. Birincisi, İslam sadece bir din değil, aynı zamanda bir medeniyettir. Onun kaynakları, arka planı ve yazarları farklı olmasına rağmen, konuları İslam medeniyetine dayanır. İkinci olarak, problemler, esaslar ve bu felsefenin amaçları tamamen İslami'dir ve bir çok farklı kültür ve düşünce ekollerini bir araya getiren bu uzlaştırıcı felsefenin biçimlendiricisi İslam idi.

2. İslam Felsefesi

İslam Felsefesi, konularında, ilgilendiği sorunlarında, çözülemeye çalıştığı problemlerinde ve onları çözülemek için kullandığı metotlarda emsalsizdir.

İslam Felsefesi, birlik ve çokluk problemi ve uzun zaman teologlar arasında hem gergin hem de tartışma konusu olmuş olan Tanrı-Alem münasebeti gibi problemlerle ilgilendi.¹²

Bu Felsefe'nin diğer bir amacı, akılla vahyi, iman ile bilgiyi, Felsefe ile dini uzlaştırmak ve akıl ve vahyin bir birine zıt olmadığını, felsefi hikmetin ışığıyla aydınlandığı zaman paganlar tarafından bile dinin kabul edilebileceğini göstermektir. Aynı şekilde İslam Felsefesi, dinin Felsefe'ye kucak açtığı zaman felsefi nitelikler kazanacağını, Felsefe'nin de dinin rengine boyanacağını ortaya koymayı hedefledi. İslam Felsefesi tamamen içinde yetiştiği ve filizlendiği çevrenin bir ürünüdür ve onun dini ve spiritual bir Felsefe olduğu aşikardır.

a. Konular

İslam Felsefesi din kaynaklı olmasına rağmen, felsefenin temel problemlerini göz ardı etmez. Örneğin İslam Felsefesi, varlık problemini yoğun bir şekilde tartışmakta ve zaman, mekan, madde ve hayat gibi konularda kendi yerini

¹² Madkour, La place d'al-Farabi, s. 46 et suite.

korumaktadır. Onun epistemolojik tavrı hem emsalsiz hem de kapsamlıdır. O nefis ve akıl, doğal ve kazanılmış (kesbi) nitelikleri, doğru ve yanlış, zanni ve kesin bilgi arasını belirginleştirdi. O, erdem ve mutluluğun ne anlama geldiğini araştırdı ve erdemi bir çok kategorilere böldü. En yüksek erdemin, gerçeğin dingin bir realizasyonu ve kesintisiz kavranması olduğu sonucuna vardı.

Müslüman düşünürler Felsefe'yi genel olarak kabul edilen şekliyle spekülatif ve pratik olmak üzere ikiye ayırdılar. Onların tartışmaları Doğa Felsefesi, Matematik, Metafizik, Etik ve Siyaset gibi çeşitli konuları kapsamaktadır.¹³ Anlaşılan İslam Düşünürleri Felsefenin bugün anlaşılandan daha geniş bir alana sahip olduğuna inanıyorlardı ve onlar bu hususta, Grek filozoflarına özellikle de öykündükleri ve takip ettikleri Aristo'ya benziyorlardı. Bu nedenle İslam Felsefesi, Tıp, Biyoloji, Kimya, Botanik, Astronomi ve Musiki ile iç içe idi. Genel olarak söylemek gerekirse bilimin bütün alanları Felsefe'nin branşlarından başka bir şey değildir, diye düşünülüyordu.

Bütün bunlara bakılırsa, İslam Felsefesi'nin İslam kültürünün bütün yönlerini kapsadığını iddia etmek mübalağa olmaz. Elbette İslam Felsefesi'nin geliştiği ve olgunlaştığı çağlarda, öğrenme ve araştırmanın ansiklopedik ve çok yönlü yapıldığı hatırlanmalıdır. Üstelik İslam Felsefesi düşüncesinin bir bütün olarak sadece Felsefe metinlerinin araştırılmasıyla elde edilemeyeceğini de akılda tutmak gerekir. İslam Felsefesi'nin bütün olarak elde edilebilmesi için inceleme ve araştırma alanının Teoloji ve Mistisizm tartışmalarını kapsayacak seviyeye ulaşması gerekir. Hatta bazı İslam Felsefesi tartışmalarını İslam Hukuk Tarihi ve hukuk ilkelerine bağlamak bile mümkündür. Görüntüde Tıp, Geometri, Kimya ve Astronomi gibi disiplinlerle ilgili İslam bilim metinlerinde, felsefi fikir, kavram ve düşünceleri bulmak nadir bir durum değildir. Hatta bazı Müslüman bilim adamları, felsefi görüşleri ifade etme hususunda, felsefe sahasında uzman olanların sergilemiş olduğu özgürlük ve cesareten daha çok özgürlük ve daha çok cesaret göstermişlerdir. Aynı zamanda İslam Mistik, Teolojik tartışmaları, görüşleri ve düşüncelerindeki derinlik ve incelik Aristotelesçiler arasında hiç de bulunmamaktadır. Söz konusu Müslüman düşünürler Aristoteles felsefesine meydan okudular ve yıllarca ona karşı mücadele ettiler. Bu mücadele farklı bir İslami felsefe ve düşüncesinin doğmasına neden oldu. Daha sonra belli bir metodoloji ve rasyonel analiz şekilleri üzerine, farklı kavranabilen felsefi bir tona sahip olan İslam Hukuk'unun temelleri ve hukuk ilkeleri hakkındaki tartışmalar

¹³ Madkour, L'Organon d'Aristote, S. 49 et suite, Paris, 1934.

içerisinde üretildi. Hatta kendi yöntemleri, kuralları ve metotları içerisinde, bugün bunların benzerlerini keşfetmek bile mümkündür.

b. İslam Felsefesi ve Hıristiyan Skolastisizmi

Söylediğimiz şeyler İslam'da felsefi düşüncenin geniş bir alana sahip olduğu hakkında artık bir fikir verebilir. Artık 19. yüzyıl Avrupa bilginlerinin yaptığı birkaç parça Latince ve İbranice tercüme çalışmalarıyla kendimizi sınırlandırmamız doğru değildir. Eğer Müslüman filozofların düşüncesinin derinliği ve sahası tam olarak öğrenilmek isteniyorsa, bu kendi orijinal kaynaklarının tetkikiyle yapılmalıdır.

Henüz yayınlanmakta ve araştırılmakta olan orijinal metinlerin tamamına sahip olmasak da, orta çağ Müslüman düşünürler tarafından meydana getirilen materyallerin aynı çağ Hıristiyan bilginlerininkinden daha büyük olduğu ve Müslüman düşünürlerin daha geniş alanlar araştırdığı, onların özgürlükten daha çok hoşlandığı ve meslektaşları olan Hıristiyanlardan daha çok keşif ve icatlarda bulunduğu, bizi tatmin edecek kadar biliniyor. Bu nedenle eğer birisinin bir Hıristiyan felsefesi veya daha doğru bir ifadeyle bir Hıristiyan skolastisizminden bahsetmesi gerekiyorsa, özellikle Hıristiyan skolastik düşüncesi kendi problemlerinin ve bir çok konularının geliştirilmesinde ve açıklanmasında İslam skolastisizmine çok şey borçlu olduğu için, ilk önce bir İslam felsefesi ve bir İslam skolastisizminden bahsetmesi gerekir¹⁴.

İslam Felsefesi Doğu'ya, Batı felsefesi Batı'ya aittir. Bu iki Felsefi geleneğin kombinasyonu ve Yahudi bilginler tarafından gerçekleştirilen bilimsel araştırmalar, orta çağın spekülatif düşünce tarihini tamamlar. İslam felsefesi'nin gerçek yerinin açık bir şekilde anlaşılabilmesi ve ulaşılan insan düşüncesinin gelişmesindeki farklı merhaleleri tam olarak anlamak için eski, orta ve çağdaş İslam Felsefelerinin bağını araştırmamız esastır.

c. İslam ve Grek Felsefesi

Biz İslam'da felsefi düşüncenin Grek felsefesinden etkilendiğini ve İslam filozoflarının çoğunlukla Aristoteles'in düşüncelerini benimsediğini inkar etmiyoruz. Ve yine biz aynı şekilde İslam düşünürlerinin Plotinus'a hayranlık duyduklarını ve bir çok durumda onu izlediklerini de reddetmiyoruz. Eğer bir kelime tekrar edilmezse ölür. Kendi seleflerinin mektebinde kim çırak olmamıştır? 20. yüzyılın çocukları olan bizler, bir çok alanda Romalılar ve Grekler tarafın-

¹⁴ L. Gauthier, "Scolastique musulmane et seheuastiquecheretienne", dans Revue d'Histoire de la philosophie, Paris, 1928.

dan yapılan bilimsel çalışmaya hala güveniyoruz. Fakat eğer biz İslam Felsefesi'nin Aristotelyen Felsefe'nin bir tekrarı olduğunu iddia eden Renan veya Neoplatonik Felsefe'nin tam bir kopyası olduğunu söyleyen diğerlerinin seslendirdiği koroya katılır ve çabucak bu kullanımı onaylamaya gidersek tamamen hata yaparız.¹⁵ Problemin gerçeği, İslam Felsefesi'nin yeni fikir ve düşüncelerin ortaya çıkması neticesinde bir çok faktörlerden etkilendiğidir. O, Grek düşünce-sinden etkilendiği gibi, aynı şekilde Hint ve Pers kültür geleneklerinden de etkilendi.

Fikirlerin değişim ve adaptasyonu genellikle körü körüne itaat anlamına gelmez. Farklı bireyler özel bir konuyu inceleyebilir ve onların araştırmalarının sonuçları çok farklı şekilde ortaya çıkabilir. Bir filozof başka bir filozofun bazı fikirlerinden faydalanabilir. Fakat bu onu yeni fikirler ya da bütün olarak yeni felsefi sistemler ortaya koymaktan alıkoymaz. Örneğin Spinoza, açık bir şekilde Descartes'i takip etmiş olsa bile, kendisi bağımsız bir felsefenin yaratıcısı idi. Aynı şekilde İbni Sina, Aristoteles'in sadık bir taraftarı olsa da, üstadının hiçbir zaman ele almadığı görüşleri de ileri sürmüştür. İslam filozoflarının her biri farklı çevrede yaşadı. Eğer biz bu özel şartların, onların felsefi görüş ve düşünceleri üzerindeki etkisini görmezlikten gelirse, bu bir hata olur. Bu yüzden Müslüman dünyası, kendi sosyal şartlarına ve dini ilkelerine uygun bir felsefeye sahiptir. Bu felsefenin doğasının ne olduğuna gelince, onun temel fikir ve ilkelerinin kapsamlı bir tartışması ve analizi ancak bu konuda bize bir cevap sağlayabilir.

d. İslam Felsefesi ve Modern Felsefe

Bu makalede İslam Felsefesi ve Modern felsefe ilişkisini yeterli bir şekilde tartışmak ve her ikisini bir birine bağlayan düşünceler zinciri hakkında konuşmak bizim için mümkün değildir. Bu bilhassa çağımızın ortalarından itibaren modern felsefenin ilkelerini ve onların Hıristiyan skolastisizmindeki köklerini keşfetmek için yapılmış mükerrer teşebbüsler için geçerlidir. Bugün biz bir taraftan Orta Çağ Felsefesi ve Modern Felsefe arasındaki ilişkinin, diğer taraftan da İslam Felsefesi'nin Avrupa Orta Çağ düşüncesine olan etkisinin farkında iken, Modern Felsefe üzerinde İslam düşüncesinin sahip olduğu etkiyi görmezlikten gelmek nasıl mümkündür? Burada biz bu etki ve ilişkinin bir kısım örneklerini tartışacağız ve İslam Felsefesi ve modern felsefe arasında bir akrabalıktan söz edebilecek kadar güçlü bir benzerliğin olduğunu kanıtlayacağız.

¹⁵ Renan, Averroë's, s. 88, Le systeme du monde T. IV s. 321 et suite, Paris 1917.

Teferruata girmeden, modern felsefe tarihinin iki önemli problem nede- niyle başladığını söyleyebiliriz. Birincisi, dış realiteye bağlı problemlerle ilgili deneysel yönün önemi; ikincisi, rasyonel bilimlerle ilgili olan spekülasyondur. Diğer bir ifade ile bir taraftan Bacon'ın deneyi, diğer taraftan Descartes'in şüp- hesi, modern çağda tartışma ve çekişmenin konusu olmuştur. Dahası Hıristiyan skolastik düşünürlerinden ve deneyle meşgul olan Rönesans filozoflarından önce buna işaret edilmekte ve Bacon'dan uzun zaman önce doğal dünyaya dikkat çekilmektedir. Renan'ın "orta çağda düşüncenin gerçek prensi" olarak isimlendirdiği Rager Bacon, kimyasal deneyler yapmakla kendini sınırlandır- madı, bilakis deneylerinin kapsamını doğal dünyayı da içine alacak şekilde genişletti. Şimdi eğer onun İslam bilimcilerinin eserleriyle bağlantı kurmuş ol- duğu gösterilebilirse, onun deneysel yaklaşımının ya da daha çok Röne- sans'taki deneyin orijininin İslam düşüncesinin ve Müslüman düşünürlerin ürü- nü olduğu neticesine varabiliriz. Çünkü onlar bilimsel gerçekleri keşfetmek için gözlemler ve laboratuvarlar kullanan yegane kimselerdi.

Kartezyen şüpheciliğine gelince, onun Hıristiyan orta çağından daha ön- ce var olduğuna dair kanıtlar vardır. İslam Felsefesi'nde kartezyen şüpheciliği- nin varlığını keşfetmek için herhangi bir teşebbüs olmadan, kartezyen şüpheci- liğinin kaynağını konu alan her hangi bir çalışmanın eksik kalacağına inanıyo- ruz. Descartes'in şüphesinin tamamen ya da kısmen Gazali'nin şüpheciliğinden etkilenmediğini kim söyleyebilir? Etki sorununu bir kenara bıraksak bile, iki filozofun da paralel ve benzer temellerde düşündüğü anlaşılıyor. Diğer araştı- rmalarımızda Descartes'in "cogito"sunun tam olarak St. Augustine'den esinle- nilmediğini, "cogito" ve İbni Sina'nın "uzayda asılı adam" arasında çok ben- zerlik olduğunu görmekteyiz.*

Kısaca, İslam dünyasıyla çok yakından ilgili olan Hıristiyan ve Yahudi skolastisizmi, İslam Felsefesi'ni modern felsefi spekülasyona bağlayan bir bağ olduğu için, düşüncelerin transfer ve değişim olasılığı inkar edilemez.

Kuşkusuz, her şeyden önce layıkıyla bir araştırma ve inceleme yapmadan felsefi ve rasyonel spekülasyon bakımından Doğu ile Batı arasında hiçbir bağ- lantı yoktur dersek, bu aceleci bir genelleme olur. Bugün eski zamanlara kadar uzanan bir değişimin varlığı ve bunun orta çağda tekrar canlandığı kanıtlandı. Öyleyse bugün böyle bir bağın varlığını ortadan kaldıran nedir? Fikirler ve dü- şünceler belirli coğrafi sınırlara hapsedilemez, hareketi sınırlandırılmaz. Bir

* Metinde 16 no'lu dip not iki defa kullanılmasına rağmen dipnotta buna işaret edilmemiştir. Burada ilk yerde kullanılan 16 no'lu dipnotun kaynağının bulunmadığını zannediyoruz. (Çev.)

zamanlar atomun sırrı olarak ifade edilen şey, bugün dünyanın her yerinde olağan bilimsel bir bilgidir.

İslam Felsefesinin Bakış Açıları

19. yüzyılın ortalarından önce hem Doğu'da hem de Batı'da bütün olarak bir İslam felsefesi örneğini bulamıyoruz. Bu şu nedenledir ki, Batılı bilgin her ne zaman dikkatini Doğu ile ilgili bir problemin incelenmesine çevirse, bu çoğunlukla kültürel değil, ekonomik ya da politik yönle ilgili olmuştur. Eğer biz 18. yüzyıl ya da 19. yüzyılın ilk kısmında bu şekildeki bir kısım kültürel araştırmalarla karşılaşıyorsak, bunlar genellikle Latince kaynaklara dayanır. Doğululara gelince, bu dönemde o kadar çok ekonomik ve politik zorluklar içinde idiler ki, kendi eski kültürlerini canlı tutma ve İslami miraslarını yeniden canlandırma gibi bir merakları yoktu.

a. Oryantalizm Hareketi

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı oryantalistler İslami konularla ilgilenmeye başladılar ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde hızla gelişen ve zirvesine ulaşan bir hareketin öncüsü oldular. Bu Avrupalı bilginlerden bazıları Doğu'ya seyahat bile ettiler ve Doğu'nun ruhi ve entelektüel hayatını daha iyi anlayabilmek için Doğu okullarında öğretim gördüler. Avrupa ve Amerika İslam kültürünü yayınlama hususunda birbiriyle rekabet etti. Paris, Roma, Londra ve Berlin'de Doğu dillerinin öğretildiği okullar ve İslami konuların araştırıldığı enstitüler kuruldu. Sadece İslam medeniyetini çeşitli yönleriyle araştırma ve inceleme maksadıyla Sosyal Bilim ve Tarih cemiyetleri kuruldu. Oryantalistler tarafından periyodik olarak değerli tebliğlerin sunulduğu ve tartışmaların gerçekleştiği sempozyumlar yapıldı. Aynı zamanda Sosyal Bilim dergileri ve yayınları Doğu ile ilgili konuların araştırılmasına hasredildi. Bu tartışma, müzakere ve fikir alışverişleri, bilgisizlik ve şaşkınlık bulutunun kaldırılmasına ve problemin daha açık bir şekilde kavranmasına neden oldu.

Oryantalist hareketin memnun edici neticeleri vardı. Bugüne kadar bilinmeyen metinler keşfedildi. Metinlerin çok önemli elyazmaları yayınlandı. Not ve indekslerle ilgili yeni kitap basma teknikleri yaygın bir şekilde kullanıma girdi ve Müslüman dünyasındaki kütüphanelerde mevcut olan en önemli eserlerin bir çoğu İtalyanca, Fransızca, İngilizce ve Almanca gibi yaşayan Avrupa dillerine tercüme edildi. Bu şekilde tercüme edilen çalışmaların yayını Siyaset, Ekonomi, Tarih, Edebiyat, Kur'an Tefsiri ve yorumu ve Sosyal Bilim dergilerinde yayınlanan makalelerde kısaca yer alan ve kitaplarda ise yoğun bir şekilde ele

alınan Bilim ve Felsefe gibi İslam medeniyetinin farklı alanlarında ilgi ve tartışmayı canlandırdı.

Araştırma ve incelemeler, mevcut olan bilgi ve informasyon oranında arttı. Bilim adamları ve araştırmacılar, müphem ya da iyi anlaşılmayan noktaları açıklamak için yıllarını bilimsel araştırmalarla geçirme alışkanlığına yakalandılar. Bu şekildeki yoğun araştırmalar, çeşitli bilim adamlarının İslam medeniyetinin farklı sahalarında uzmanlaşmasını sağladı. Onlardan bir kısmı Arap dilinde ve İslam Literatüründe uzmanlaşırken, diğer bir kısmı da İslam Teolojisi ve İslam Hukuku'nda uzmanlaştı. Üçüncü bir gurup İslam Mistisizmi üzerinde uzmanlaşırken, dördüncü bir gurup İslam Bilimi ve Felsefesi alanında derinlemesine araştırma yaptı. Fransızca, Almanca ve İngilizce olarak yayınlanan "İslam Ansiklopedisi" İslami araştırmalardaki bu gelişme ve uzmanlaşmanın meyvesi idi. Bu eser, oryantalistler tarafından bir araya getirilen yoğun İslam bilgisinin ve onların İslam Kültür ve medeniyetine olan yoğun ilgisinin bizzat açık bir kanıtıdır. İslam Ansiklopedisi gerçekten İslami konularda araştırma yapan herkes için elzem, zengin ve önemli bir bilgi kaynağıdır.

Doğu, Batılı oryantalistlerin çalışmalarından da etkilendi. Doğulu bilim adamları onların düşüncelerinin çoğunu adapte etti. Onların metinlerinin çoğunu tercüme etti ve onların adımlarını takip ederek Doğu kültürünün mükemmelliğini ve istikametini canlandırmada onların ortakları oldular. Onlar Batılı oryantalistler tarafından ihmal edilmiş olan veya çeşitli konularda onların eksik bırakmış olduğu noktaları da tamamladılar.

Her bir olayda küçük de olsa bu katkılar geniş bir şekilde yaygınlık kazandı. Böylece İslam kültürünün hiçbir yönü ihmal edilmedi. Henüz yapılan şey, gelişmesi ve yaygınlaşması gereken bir gayretin sadece bir başlangıcıdır.

b. Oryantalistler ve Felsefe

Felsefe yukarıda tasvir edilen yönelişin dışında bırakılmadı. Orijinal el yazmaları halinde varlığını koruyan Müslüman filozofların metinleri yayınlandı ve orijinal versiyonları günümüze kadar gelen İbranice ve Latince tercümeleleriyle karşılaştırıldı. Onların notlarını ve yorumlarını araştırmak, onların hedefleri bakımından ortaya çıkması mümkün olan bir takım problemlerin çözümüne bir hayli katkıda bulundu. Oryantalistlerin çabaları olmasaydı, Bu kitaplar okunmadan, tozlu bir kısım kütüphane köşelerinde kalmaya devam ederdi. Eğer onlar bir çok eski ve yeni dilleri anlamasaydı, onlar tarafından yayınlanan bu çalışmalar, böyle özenli ve otantik bir şekilde belirlenemezdi.

Avrupalı oryantalistlerin çalışması kitap basımı ve yayınıyla sınırlanmadı. Onlar İslam'daki entelektüel hayatın bütün ufkunu keşfetmeye, araştırmaya ve bu konularda yazmaya gayret ettiler. Örneğin onlar İslam Felsefesi Tarihi ve filozoflar, Teoloji ve teologlar, Sufizm ve sufiler hakkında yazdılar ve İslam'da mevcut olan farklı fırkalar ve ekollerin düşüncelerini tasvir ettiler. Onlar bazen bir bireyin hayatını, düşüncelerini ve görüşlerini araştırdılar, bazen de bilimsel kavramlar ve tanımlar üzerine kitaplar yazdılar. Bu nedenle onların isimleri uzmanlık alanlarıyla ayrılmaz bir şekilde bir birine bağlıydı. Örneğin Nicholson ismini duymak kime Tasavvufu hatırlatmaz? Kendilerini meşhur yapan uzmanlık konuları hakkında bütün oryantalistleri burada ifade etmek çalışmamızın alanı dışındadır. Şu kadarını söylemek yeterlidir ki, Oryantalizm çağımızın ilk çeyreği boyunca spekülâtif konuları da araştırmayı ve incelemeyi içeren eşsiz bir gayret ve canlılık içerisinde idi. Bütün bunlara rağmen İslam Felsefesi Tarihi ve onun en seçkin düşünürlerinin düşünceleri hala yeterli bir şekilde anlaşılammaktadır. Bu durum insanlığın entelektüel tarih zincirinde kayıp bir halkadır. Biz hala bu Felsefe'nin nasıl oluştuğunu, gelişme tarzının ne olduğunu, filizlenmesine ve çiçeklenmesine hangi etkenlerin neden olduğunu ve onun yozlaşmasındaki etkenleri bilmiyoruz. Ve yine aynı şekilde İslam filozoflarının çalışmaları, onların seleflerinden ne kadar istifade ettiği ve onlardan nelerin tevarüs edildiği, İslam filozoflarının düşüncelerinin ne kadarının orijinal olduğu meselesi tam olarak ortaya konmadı. Konunun hazin tarafı, İslam felsefesi'nin parlak yıldızlarının kendi topraklarına, kendi insanlarına yabancı olmalarıdır. Biz Doğululardan çoğunun, Rousseau ve Spenser'i Kindi ve Farabi'den daha çok bilmesinden daha iyi bir kanıt var mıdır? Eğer Tanrı Oryantalistlerden bir gurubun, İslam filozoflarını çalışmasını takdir etmemiş olsaydı, bugün biz, bu büyük kimseler hakkında kayda değer hiçbir şey bilemezdik.

Fakat oryantalistlerin çalışması alan bakımından İslam Felsefesi'nin problemlerinin üstesinden gelemeyecek kadar sınırlıdır. Üstelik bazı durumlarda onların çalışmaları ya literal ya teknik hatalar içermekte ya da diğer bazı yönlerden eksiktirler. Bazen bu çalışmalar o kadar çok kısadır ki, onların yazılarındaki maksadı anlamak imkansızdır. Belki bütün bu zorlukların sebebi, İslam Felsefesi'ni araştıran bilginlerin Arap dilini yeterli derecede anlamamaları ve İslam kültür tarihine hakim olmamalarıdır. Diğer bir kısmı da yukarıdakilerden farklı olarak İslam Felsefesi'nden tamamen habersiz olanlardır. Elette bu genel zaafiyetin dışında kalan başarılı, müstesna kimseler de vardır. Van den Bergh'in İbni Rüş'ün Metafizik'ini tercümesi ve De Boer'in İslam Felsefesi Tarihi bu güzide ve tanıtıcı çalışmaların iki örneğidir. Van den Bergh'in kitabını

okuyan kişi felsefe üzerine yorum yapan bir filozofu okuduğunun farkına varamaz.¹⁶ Ve yine bir kişi onun ne kadar büyük bir çalışma yaptığını göz önüne almaksızın De Boer'in kitabını anlayamaz.¹⁷

Elbette yukarıda zikredilen kitaplar ve Oryantalistlerin yayınladığı diğer kitapların basımından bu tarafa epeyce zaman geçti. Bu nedenle onların yeniden gözden geçirilmesi gerekir ve onlarda ulaşılan sonuçlar, şimdi uygun bir şekilde, daha geniş İslam düşüncesi bilgisi ışığı altında tekrar incelenmelidir. Bu özellikle orijinal el yazmalarına müracaat ettiğimizde ve hızlı bir şekilde çözümlenen problemlerimiz ve hatalarımız düzeltildiği zaman doğrudur.

İslam geleneği mirasını bir araya getirme çabalarını ve İslam medeniyetini yeniden canlandırma teşebbüslerinin tarihi ancak 20. yüzyılın başına kadar gitmesine rağmen bu hususta bir çok ilerleme kaydedildi ve araştırmacılara bir çok malzeme hazırlandı.

c. Önümüzdeki Yol

Bu güne kadar takip etmiş olduğumuz yolda devam etmeliyiz ve insanlığın tarih zincirindeki bu gizli kalmış halkayı keşfetmeli ve onu layık olduğu yere yerleştirmeliyiz. Bu güne kadar oryantalistler önemli katkılarda bulundu ve bu görevi başarmak için büyük çabalar harcadı. Bunların üstesinden gelmek bizim görevimizdir. Eğer biz bunu yapamazsak en azından onlara ayak uydurmalıyız. Bizim için bir düşünürün, bir mucidin fikirlerini ya da icatlarını aktararak meşhur yapmak yeterli değildir. Bizim onun çalışmalarını canlandırmak için bir çaba sarf etmemiz gerekir. Bütün dünya milletleri kendi bilim adamları ve düşünürlerinin çalışmalarını yayınlama gayretinde bir biriyle yarış halindedir.

Araştırma alanımız çok geniş ve araştırmak için sayısız olanaklar vardır. İlk vazifemiz bu güne kadar el yazmalar halinde varlığını sürdüren veya yetersiz bir şekilde yayınlanan İslam filozoflarının yazılarını bir araya getirmek ve yayınlamaktır. Bunu şu nedenle ifade ediyorum: Filozof ve bilim adamlarının çalışmalarını onların yazmış olduğu orijinal dilde çalışmadığımız müddetçe onların öğretilerinin özünü ve esasını anlayamayız.

Biz Kindi tarafından yazılan risalelerin İstanbul kütüphanelerinde bulunduğu, Farabi'nin eserlerinin el yazmalarının Londra, Paris ve Escorial'daki¹⁸

¹⁶ S. Van den Bergh, *Die Epistome Der Metaphysik des Averroes*, Leiden 1924.

¹⁷ T. J. De Boer, *Geschichte der Philosophie im İslam*, Stuttgart, 1901, İngilizceye çeviren. Par E. R, Jones, *The History of Philosophy in İslam*, London, 1903.

¹⁸ Madkour, *La place*, ss. 223225.

kütüphanelerde dağılmış olduğunu ya da İbni Sina'nın meşhur eserlerinden olan Şifa'dan yayıncının sadece birinci cildi olan Mantık'ın¹⁹ basımını yaptığını öğrendiğimiz zaman, filozoflarımızın metinlerini toplamanın ve onları yayınlamanın önemini ve gerekliliğini anladık. İbni Rüşd'ün Latin dünyasında İslam dünyasından daha iyi bilindiğini ve bazı Amerikalı oryantalistlerin onun bazı yazılarını bu güne kadar yayınlamaya devam ettiklerini ifade etmeye gerek yoktur.

Bu metinlerin yayını uzun zaman alır. Bu nedenle bu önemli görevi başarma hususunda bir çok kimse ve akademisyenin bir biriyle işbirliği yapmaları gereklidir. Kahire Üniversitesi bir zamanlar bazı el yazmaların filmlerini toplamak ve onlardan bazı örnekleri basmak maksadıyla ilginç ve etkili bir metot edinmişti. Ne yazık ki son zamanlarda Üniversite bunu durdurdu. Belki bu savaş sebebiyle olmuştur ve bunu Üniversite tekrar pratiğe geçirecektir. Ben İskenderiye Enstitüsü'nün bu çabaya katılacağını ve bütün Doğu üniversitelerinin bu görevi başarma konusunda bir biriyle rekabet edeceklerini ümit ediyorum.

Burada İstanbul kütüphaneleri hakkında bir yorum yapılmalıdır. Bu kütüphanelerde İslam kültürünün altı asırdan daha fazla mirası saklıdır. Doğal olarak dünyanın hiçbir yerinde olmayan metinlerin kopyaları orada bulunabilir. Örneğin bir Alman oryantalist son zamanlarda bu kütüphanelerde bazı önemli eserler buldu. Eş'ari'nin Makalatü'l İslamiyyin adlı eserinin bunlar arasında olduğu söylenebilir. Bu kitap İslam Mezhepler Tarihi sahasında önemli bir kaynaktır. Eş'ari'nin kitabı ve Şehristani'nin Nihayatü'l Aqdam adlı eseri basıldığından beri bizim İslam Kelamı ve Kelamcıları hakkındaki görüşlerimiz değişti.

Türk kardeşlerimizin bu paha biçilmez mirasın değerinin farkında olduklarından ve eğer bu şaheser eserlerin yayını kendileri yapamazlarsa, onları bu işi yapmayı arzu eden kimselere hazır hale getirmekten çekinmeyeceklerinden şüphem yoktur.

Bu metinlerin yayınıyla birlikte, İslam filozoflarının çalışmaları hakkında araştırma ve incelemeler yaparak Müslüman olmayan filozofları bildiğimiz kadar onları bilmekle de meşgul olmalıyız. Düşünürlerimizin biyografilerini hazırlamalıyız, onların görüşlerini detaylı bir şekilde tanıtmalıyız, onların düşünce formasyonunda mevcut olan vasıta etkenleri açıklamalıyız. Onların eski ve en yakın seleflerine olan entelektüel borçlarını açık bir şekilde değerlendirmeliyiz. Onlar ve kendi çağdaşları arasındaki benzer düşünceleri incelemeliyiz.

¹⁹ Madkour, L' Organon, s. 1920.

Musa ibn Meymun hakkında onların bugün yazdıkları kadar Farabi hakkında yazacakları, Thomas Aquinas'ın yazılarının tanındığı kadar İbni Sina'nın eserlerinin de tanınacağı ve Descartes'ı tartıştıkları kadar Gazali'yi tartışacakları günün geleceğini umuyorum. Bu gün, İslam Felsefesi'nin tanındığı ve ona gerçekten layık olduğu önemin verildiğinin söylenebildiği gündür.

